

Ha kanyarog az út

Beszélgetés Jasmine Dellallal, a Kanyarog az út – egy cigánykaraván meséi rendezőjével

Az idei Titanic Filmfesztivál hozta el nekünk a filmet – azt gyanítom, egyszeri alkalomra, mivel a *Kanyarog az út* tipikusan nem az a film, amelyet Magyarországon hivatalosan forgalmaznának. Műfajilag Tony Gatlif Latcho Dromja és Wim Wenders Buena Vista Social Clubja között mozog, tele remek zenével. Több mint koncertfilm, több mint fantázia, igazi antropológiai dokumentum: öt cigányzenekar hathetes észak-amerikai turnéját, a World Music Institute által szervezett 2001-es Gypsy Caravan Tourt dokumentálja, és ellátogat a cigányzenészek hazájába, házaiba is. A Maharadja radzsasztáni otthonába, Indiába, az Antonio El Pipa Flamenco Ensemble-hoz a spanyolországi Andalúziába, Esma Redzepovához, a cigány dívához a macedóniai Skopjéba, a Fanfare Ciocarliához Zece Prajinibe és a Taraf de Haidoukshoz Clejaniba, Romániába.

Te hogyan értelmezted azt a cigány közmondást, amelyet a film mottójául – és részben címéül – választottál: Nem járhat az egyenes, ha kanyarog az út.

Mindannyian a társadalom falai között élünk, a szabályok útvesztőjében. Mindünkkel megtörténik, hogy a társadalom, a bürokrácia falaiba ütközünk, rengeteg az olyan tényező, amely keservesen megnehezíti az életünket. A romákét sokkal gyakrabban. Mert egyszerűen nem egyenes az útjuk ebben a társadalomban. Én nem vagyok roma, és olyan kiváltságos a helyzetem, hogy jó nevelést kaphattam, jó iskolába járhattam – a neveltetésem egyenes következménye, hogy ha keményen dolgozom, és jól csinálom a dolgaimat, azt a világ előbb-utóbb honorálja. Ez egy egyenes életút, van választásom. Ha a világ nem neked dolgozik, nem adja meg neked, amire szükséged van, nem járhatod egyenesen az utadat, hanem saját magadnak kell kitalálnod a magad útját. És az az út, amit kirajzolsz magad előtt, nagyon sikeres is lehet, mert emberséget hoz az életbe, a tiédbe és másokéba egyaránt. Nagyon sok roma ezt az utat járja. És hiszem, hogy a nagy nyomás ellenére is sokuk nagyon jól boldogul, és sikerrel járja ezt a kanyargós utat.

Azt gondolom, Johnny Depp jelenléte a filmben – aki híres a Taraf de Haidouksszal való barátságáról, s egy néhány mondatos interjú erejéig szerepel is – fölösleges. Nem te vagy az egyetlen, aki ezt mondja. Megértem, miért tartod fölöslegesnek

Johnny Depp megjelenését a filmben. Örülök, hogy lehetőségem van megosztani veled, hogyan vittük véghez ezt a munkát, hogyan készítettük a filmet. Szóval nem bánom, ha akár vita alakul ki, nem fogok megbántódni... Én úgy gondoltam, ebben a filmben küldetése van. Semmiféle nyomás sem volt rajtam a producerek részéről. Nem is mertem Deppet azelőtt, de azt hallottam róla, hogy támogatja a cigányok ügyét, ezért figyeltem fel rá. A gádzsók látószögét akartam kinyitni általa...

Igazság szerint a filmem roma szereplői tehetnek arról, hogy végül meghagytam a Johnny Depp interjút. Kérlek, hagyd őt benne – mondták –, mert nekünk nagy dolog és jó érzés azt hallani, hogy van valaki, aki nem közülnk való, aki könnyen és szépen él, akinek nagy szava van a világban, és önszántából a mi ügyünk szószólója!

Nekem éppen az a problémám, hogy egy kicsit kilendíti a filmet a fősodorból. Úgy értelmezem a jelenlétét, mintha azt mondanánk: egy gádzsó véleménye kell ahhoz, hogy megerősítse a cigányok értékeit. Mint antropológus, azt gondolom, hogy ez a rész fölösleges bizonygatása és megtámogatása valaminek, ami egyértelműen van.

Két válaszom van. Egyrészt egyetértek, legalábbis elméletileg, azzal, hogy nincs szükségünk semmiféle külső visszaigazolásra az értékeinket illetően. Ezért ez a film, ahogy az előző is (American Gypsy: a Stranger in Everybody's Land – Amerikai cigány: egy

idegen Mindenföldjén – a szerk.) teljességgel nélkülözi a „szakértőket”. Nem akarom én semmiféle híres szakértőt alkalmazni ahhoz, hogy elmondjam a véleményemet, hiszen – úgy gondolom – én vagyok a saját életem, az elképzeléseim és hitem legjobb szakértője. És talán az anyám, az apám, a nővéreim, a barátaim, érted, mire gondolok. És egyáltalán, a személyes szempontnak is óriási értéke van!

Másrészt, és ez a második válaszom, a filmek nagy általánosságban szólva a negatív roma sztereotípiákat erősítik, szinte soha nem látatják a romákat valami kedvező fényben. És ez hatással van az emberekre; a romáknak pedig rossz az önképük tőle, nem látják magukat értékesnek ebben a tükörben. Azt hiszem, ha valaki egy filmben vagy Hollywoodban egyáltalán valami pozitív dolgot mond róluk, megoszt egy velük kapcsolatos pozitív élményt, akkor az ellenpontként működik. Legalább olyan hatással bír, mint a sztereotípiák, csak pozitív értelemben. És ez tényleg segítség lehet! Johnny Depp ilyen szempontból tökéletesen megfelelt a céljaimnak, mert nemcsak Hollywood része, de ezeket az embereket személyesen ismeri, és nem él sztereotípiákkal.

Az első Gypsy Caravan turnén is részt vettél?

Igen, de azt a munkát nem magamnak csináltam, hanem a koncertsorozat szervezőinek, a World Music Institute-nak. 1999-ben arra kértek, forgassak nekik anyagot promó-

Fotó: Anca Andreea

ciós célokra. Akkor csak néhány koncerten vettem részt, de nem utaztam együtt velük. 2001-ben már egész más volt a helyzet: végigjártam az utat az öt együttessel, hat hétig együtt „laktunk” azon a buszon, a turné elejétől a végéig együtt éltünk. A résztvevő megfigyelés módszerét alkalmaztam, és talán a céljaim is nevenségesen egyszerűek. Csupán azt akartam, hogy azok, akik megnézik a filmet, lássák, hogy a szereplők hús-vér emberek, valós problémákkal.

Ez mind nagyon szép és nemes, de nem gondolod, hogy ez a film reakció, egy válasz, ami feltételez egy kérdést is a háttérben, nevezetesen a cigányok emberi mi voltának megkérdőjeleződését? Amerikában feltevődik ez a kérdés?

Azt hiszem, ez kérdés Európában is, hiszen a sztereotípiák mélyen bennünk vannak. És olyan erősek, hogy általában elhomályosítják az emberi jelenlétet. Vegyük a cigánymuzsikus példáját: mindenkit jó érzéssel tölt el

egy cigánymuzsikus, nemcsak elszórakoztat, de még egzotikuma is van a dolognak – és nem lop, nem piszkos... És ezek a csodálatos lények felmennek a színpadra, észveszejtő zenét játszanak, talán még hosszú szoknyát és hatalmas aranyfülbevalót is viselnek, te pedig táncolsz, ropod hajnalig, és aztán, ahogy megjelentek, úgy el is tűnnek az életről. Elmennek, mintha semmi közük nem lenne a közönséghez. Mintha ezek a csodálatos népek, akik oly szívhez szóló muzsikát játszottak, teljesen kívül esnének a képen, mondhatni azon a kereten kívül, amelyben a cigányságot szokás emlegetni – nem túl kedvező megvilágításban. A közönség egyszerűen nem szereti kapcsolatba hozni egymással ezt a két dolgot: számukra vannak jó cigányok jó zenével és vannak az igazi cigányok, akiktől inkább távol tartanád magad. A filmben ezt a két nézőpontot akartam egymás mellé tenni, mondván, hogy itt vannak ezek a valóban fantasztikus zenészek, akik táncba csalogatnak, de ők ugyanazok a cigányemberek, akikről sztereotípiákban gondolkodsz, és akiket lehetőség szerint messze elkerülsz! Egymás mellé akartam helyezni ezt a két dolgot, hogy még erősebb legyen a kontraszt – ezért látogattunk el a forgatás során az egyes zenészek otthonába, hogy megmutassuk, ezek ugyanazok az emberek, mint akiket a színpadon láttál, nem választhatod szét a ragyogó-csillogó „színpadi cigányokat” az igazi, hús-vér romáktól, a valóságtól. Ugyanolyanok, mint te, vannak jó és rossz tulajdonságaik, mint bárkinek, egyszerűen: valóságosak. Csupán ennyit akartam a filmben, mert nézetem szerint rengeteg gádzsó nem lát rá erre az azonosságra.

Amikor felkerestem ezeket az embereket az otthonukban, nem igyekeztem, hogy cigány sajátosságait domborítsam ki, akár a lakás jellegében, akár abban a zenében, amelyet otthon saját maguk szórakoztatására játszanak. Amikor előkapták a hangszereiket, hogy nekem játsszanak, letettem a kamerát – egészen addig, amíg megszokták a jelenlétemet és visszatértek a normál tevékenységükhöz. Mert nem az egzotikumot akartam ki-domborítani, hanem azt akartam megmutatni, hogy ők is emberi lények, akár te vagy én, vagy a nővérem, vagy bárki más – és azt hiszem, hogy ez sikerült.

A film utolsó jelenetében mind az öt zenekar együtt zenél a színpadon, ebben valami olyasmit látok megfogalmazódnival, hogy a roma közösség transznacionális, a saját „országa” a zene, illetve az a közös út, amely ezt a zenét kitermelte.

Az állítás első részével egyetérték, a másoddal nem. Nem hiszem, hogy a zene az,

Amerikai cigány

Amikor Jasmine Dellal megérkezik az interjúra, éppen régi Amaro Drom számokat terítünk szét az Uránia mozi előterében lévő asztalon: azokat, amelyekben a filmbeli zenekarok is szerepelnek, hadd olvasson a közönség. Elmondom neki, milyen lap a miénk – és elkezd gyűjtögetni. Néhány lapszámot elvisz, mondja, George Elinak, aki a film hangmérnöke volt, maga is amerikai cigány. George Elinak nem túl pozitív a képe a romák helyzetéről, mondja, nemigen hisz abban, hogy a romák felemelkedhetnek, egyetemre járhatnak, és ugyanabban a megítélésben részesülhetnek, mint a gádzsók. Ez Eli számára szinte hihetetlennek tűnik. És ezekkel a lapokkal azt akarja bizonyítani neki, hogy igenis lehetséges, hogy az európai cigányoknak ilyen szép kivitelű, jó minőségű, cigányokra fókuszáló, tartalmas kétnyelvű lapja legyen; ezzel akarja megerősíteni Eliban a reményt meg a büszkeséget. Egyébként George Eli, aki néhány mondat erejéig a filmben is szerepel, szintén filmes, és éppen most dolgozik az amerikai cigányokról szóló filmjén, amelynek címe Negyedik köröm (4th Nail), és arról szól, mit jelent ma romának lenni Amerikában – bevallása szerint a gyerekeinek szóló magyarázat ez a film, hogy miért is kell kényelmetlenül érezned magad Amerikában, ha roma vagy. Olyan, mint egy nagy titok megfejtése, egy titoké, amelyet eddig nem mondtak ki, mert általában a gádzsók csinálnak filmeket.

ami közös a cigányokban, nem hiszem, hogy a zene birtoklása lefedné ezt a transznacionális közösséget. Csak részben lehet ez a közös „terük”, a zene természetesen része ennek a transznacionális térnek, fontos része az életüknek – és most itt azokról a cigányzenészekről beszélek, akikkel én magam is találkoztam –, de nagyon sok zenén túlmutató tényező is van. Sok olyan romát ismerek, aki nem énekel meg táncol, nem játszik zenét, és mégis van közös tulajdonsága ezekkel a zenészekkel.

Gondolod, hogy egy ilyen turné a nomadizmus új formája lehet? Abban a tekintetben, hogy amikor ezek a zenészek összekerülnek hosszabb időre, új motívumokat, új technikákat tanulnak el egymástól, és beépítik saját zenéjükbe. Így a zenéjük változik, anélkül, hogy ők tartósan vándorolnának – új és új motívumokkal térnek haza. Egyáltalán, negatív sztereotípiák-e a nomadizmus?

A nomadizmus megítélése nagyon vegyes a világ roma közösségeiben. Egyeseknek már nagyon elégük van abból a megbélyegzettségéből, amit ez von maga után: nem akarják, hogy őket örök vándornak higgyék. Mert nem is azok, már évszázadok óta letelepedtek. Betegei ezeknek a sztereotípiáknak, le akarják rázni magukról.

Másrészt meg ott van az a nagyszerű és szabad gondolat, hogy ha az út a te hazád, akkor nemigen tartozol sehova, ugyanakkor mindenhova tartozol. És bármennyire is elmentmondásos, ez egy erős identitásképzet lehet. Ezt a példát saját életutammal is meg tudom erősíteni, a saját gyökereim feltárással. Amikor elkezdtem filmeket forgatni a romákról, nem ismertem ezt az érzést, nem gondoltam bele, miért éppen ezt a tematikát választom. Egy nagy ötvözet az egész családom, közünk van Indiához, Angliához, Irakhhoz, Lengyelországhoz, zsidó is vagyok – most meg éppen Amerikában élek. De az összes kötődéssel együtt is, azt hiszem, mindenhon kívülről vagyok. Mert Angliában nem vagyok eléggé angol, zsidó vagyok, de nem nagyon ismerem a vallást, lengyel vagyok, és mégsem; New Yorkban élek, de nem vagyok amerikai. Ha valaki, akkor én biztosan kívülről vagyok mindenhon! Másfelől meg bárhova is kerülnék, otthon tudom érezni magam, és rövid időn belül a magam képére alakítom, úgy, hogy olyan legyen az a hely, mint nálam otthon. Ez csupán az én kis személyes történetem, amelyen keresztül azért valamennyire látom, mit jelent nomádnak lenni: áldozattá tehet, ha kívülről állás-ként éled meg, de úgy is megélheted, hogy tiéd az egész világ.

Egy cigánykaraván meséi

A film 2006-ra készült el, és gyakran elhangzik vele kapcsolatban, hogy három síkon mozog: egyrészt a koncertfelvételekkel operál, aztán a koncertek háttérében, szüneteiben, az utazás alatt szövődő barátságokat, együttműködést mutatja meg, valamint a zenészeket saját otthonukban – egyébként igen jó arányérzékkel. 200 óra forgatott nyersanyaggal dolgoztak, olvasom a film hivatalos weboldalán (www.whentheoadbends.com). Szerintem azonban egyetlen sík van: az életé – ahogyan ezek az események (a külső szemlélő által szemlélten) a zenészekben egyesülnek, lecsapódnak; Albert Maysles és Alain De Halleux kamerája 111 percben azt látatja, ahogyan ők élnek meg az eltávolodást meg a hazaérkezést. Ezt az élményt csak megerősíti az a szomorú esemény, amelyet a film is dokumentál: Nicolae Neacșu, a Taraf de Haidouks öreg hegedűsét is elkíséri utolsó útjára.

Mindenhova tartozni, mindenhol otthon lenni erős pozíció.

Igen, de a különbség a választhatóságban rejlik. Ha a társadalom erőlteti rád az állandó vándorlást, akkor ez nagyon másképp hangzik, mintha te magad választanád. Ha olyan helyen élnek a romák, ahol nem szabad letelepedniük, nem engedélyezik a letelepedésüket, ez nagyon különbözik attól a gyakorlattól, amely családi, közösségi nomadizmuson alapszik. Én azt tartom a leg súlyosabbnak, amikor a csoporton kívüliek ráerőltetik a romákra a nomád életmódot, állandó vándorlásba taszítva őket, akár azzal a durva definícióval élve, hogy a cigány az olyasvalaki, aki utazó életmódot folytat. És ez a szemlélet nem csak Amerikában tartja magát, nehogy azt hidd! Például ott van az UNHCA (ENSZ Polgári Ügyek Főbiztossága – a szerk.) némely vezetőjének esete: nem adták meg ugyanazt a támogatást a koszovói roma menekülteknek, mint a többi menekültnek, abból a megfontolásból, hogy a cigányok így is, úgy is folyton vándorolnak. Ez egy sztereotípiák, amelynek sikerült beszűremkednie a hivatalos struktúrába – jó, biztos vagyok benne, hogy ebben a döntésben egyéb tényezőknek is szerepük volt. De azt gondolom, hogy ha a sztereotípiák ilyen mérvű döntéseket mozgathatnak, akkor az nagyon veszélyes tud lenni – és hangsúlyozom, ez szerte a világon így van, egyáltalán nem csak Amerikában!

A filmedet a 2005–2015-ös Roma Integráció Évtized Programnak ajánlod. Én értem, miért, de szeretném tőled hallani!

Azt akartam elérni, hogy valami olyasmit mondjak a film végén, amivel komolyra fordítom a szót: ha volt olyan ember a teremben, aki ebben csak egy koncertfilmet lát, az is gondolkodjon el. Nem akartam, hogy az emberek csak a zene, a tánc, a buli

részére emlékezzenek, aztán hazamenjenek, és megfélemedzenek a többitől. Mélyebbre akartam hatni. A Roma Integráció Évtized Program, mint bármely politikai organizáció, nem tökéletes, de mégis egy hivatalos mozgalom, amely hatalmas erővel, rengeteg emberrel azon dolgozik, hogy megpróbálja a társadalmat a hivatalos struktúra szintjén szembeesíteni azokkal a problémákkal, amelyekkel a romák nap mint nap kénytelenek találkozni, megpróbálja elismertetni ezeknek a lehetetlenségét és megpróbál segíteni abban, hogy a diszkrimináció a romákkal szemben megszűnjék. Tudjuk persze, hogy ez tíz év alatt nem fog sikerülni nekik, lehetetlen mindent megváltoztatni. És ha valahol, ebben a filmben is helye van a változtatás hangoztatásának – én hiszek abban, hogy a közönség elgondolkodik azon, hogy ezek a problémák tényleg valóságosak. Egy kicsit olyan ez, mint Johnny Depp szerepeltetése: a befolyásos csoporton kívüliek felszólalása a probléma jelenlétét erősíti. Igazából ez a felirat a gázdsoznak szól, felhívja a figyelmüket arra, hogy itt valóságos problémákról, valóságos életekről van szó, felismerhetően, és nem egy melodramáról, nem egy indokolatlan jeremiáról. Ez a felirat felhívás arra, hogy megtegyél minden tőled telhetőt, hogy ezeknek az embereknek normális élete lehessen! Ha eddig nem tudtál arról, hogy ezek az emberek tényleges problémákkal küszködnek, hát akkor most itt van, láss és tanulj! És a dedikáció azért jön fel még a stáblista előtt, mert nagyon gyakori, hogy az emberek a feliratok végét nem várják meg a moziban, és a rendező neve után már mennek is. Engem nem érdekel, ha az én nevemet nem várják meg – az talán csak az anyámat bánthatná –, de ezt a feliratot olvassák el!

Kali Kinga